

ભારતનો અંધકારયુગ

વિક્કલભાઈ અં. પટેલ

પ્રસ્તાવના

ભારત ઉપર મુસલમાનો, મોગલો વગેરેએ ચઢાઈ કરી અને જીત્યા. મુસલમાનો આપણું બધું ઘણું લૂંટીને લઈ ગયા. મોગલો ભારતમાં રાજા તરીકે રહ્યા. કોઈ સારા, કોઈ ઘાતકી રાજા તરીકે જાણીતા બન્યા, પણ તેમણે ભારતને તેમની ભૂમિ બનાવી અને તેમના વંશજનો આજે પણ ભારતમાં સામાન્ય નાગરિકની જેમ જીવે છે.

મોગલ સમયની સમૃદ્ધિ જોઈને વેપાર અર્થે બ્રિટિશરો આવ્યા. શરૂઆતમાં અને અહીંથી ભારત છોડીને ગયા ત્યાં સુધી તેમનો ધ્યેય વેપારનો જ રહ્યો છે. લુચ્ચા વેપારી તરીકે ભારતમાં રહ્યા. અહીંથી જેટલું બને તેટલું બધું લઈ ગયા. આપણે તેમની સાથે હરીફાઈ ન કરીએ તે માટે આપણા ધંધાઓનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. વેપારીમાંથી રાજા બન્યા. તેમના રાજાઓ વંશપરંપરાગત ન હતા. બ્રિટન તેમના પ્રતિનિધિઓને આપણા રાજાઓ તરીકે મોકલતું. અને આ રાજાઓના આપણે ગુલામો !! મોટો વેરો નાખીને અને અંદર અંદર આપણા ભાગલાઓ પાડીને કલ્પનામાં ન આવે તેટલાં વર્ષ લગભગ બસો વર્ષ આપણા ઉપર રાજ કર્યું. આ રાજાઓનો આશય જ્યાં સુધી રાજ કરાય ત્યાં સુધી રાજ કરવાનો અને તેમના મૂળ વતનને જેટલો લાભ કરી શકાય તેટલો કરી આપવાનો હતો. અને આમાં તેમને ખૂબ જ મોટી સફળતા મળી છે. તેમની મોટી સફળતા એ આપણી લાચારી આ બંનેનો સરવાળો સરખો જ રહે. આથી તેમની મોટામાં મોટી સફળતા એ આપણી મોટોમાં મોટી લાચારી.

આ લેખનો આશય આપણા ઉપર બ્રિટિશરોએ કેવી રીતે રાજ્ય કર્યું તે તરફ બધાનું ધ્યાન દોરીને ઇતિહાસ યાદ કરાવવાનો છે અને આપણને બ્રિટિશરોની ગુલામીમાંથી છોડાવનાર આપણા વડવાઓના બલિદાનને યાદ કરાવવાનો છે.

1947માં બ્રિટિશરો ભારતને જે રીતે છોડીને ગયા તે તેમની માનસિક સ્થિતિ દર્શાવે છે. બોલવા ચાલવામાં ઘણી મીઠાશ લાગે, પણ તેમને ભારતની પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરતાં ફાવે તે માટે ભારતની પ્રજાના હિંદુ અને મુસલમાન એમ બે ભાગ પાડ્યા. અને ભારતના બે ભાગ પાડવામાં તેમની શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો. ભારતના બે ભાગલાઓ થતાં ભારતમાં રહેનારા મુસલમાનો અને પાકિસ્તાનમાં રહેનારા હિન્દુઓની જે કરુણ હાલત થઈ તે તો તેઓ જાણે !! એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જતા રસ્તામાં ઘણાં કુટુંબોની કતલ થઈ તે તો દુનિયાના ઇતિહાસમાં કરુણમાં કરુણ હોનારત છે. આના માટે કોણ જવાબદાર ?

મોગલો

1615માં જહાંગીરની કોર્ટમાં સૌથી પહેલા બ્રિટનના એલચી સર થોમસ રોએ તેમના ઓળખપત્રો રજૂ કર્યા ત્યારે મોગલરાજ્ય કાબૂલથી શરૂ કરીને પૂર્વમાં બંગાળ, કાશ્મીરથી શરૂ કરીએ તો નીચે કર્ણાટક સુધી પ્રસરેલું હતું. લગભગ દોઢ સદી પછી 1739માં નાદીર શાહે દિલ્હી લૂટ્યું ત્યારે દિલ્હીના ખજાનામાંથી તે જમાનાના 50 કરોડ રૂપિયાની કિંમતનાં સોનું, ચાંદી અને ઝવેરાત લૂંટીને લઈ ગયેલો. તે સમયના રાજાની મોર ડિઝાઇનની રાજગાદી અને રાજ્યનો ખજાનો લઈ ગયેલો. આઠ અઠવાડિયા સુધી દિલ્હી સળગતું રહેલું અને 50,000 મડદાંઓ રસ્તા ઉપર પડ્યાં હતાં. એવું કહેવાય છે કે નાદીર શાહ પરસિઆ (Persia) પાછો ફર્યો ત્યારે એટલું બધું લૂંટીને લાવેલો કે ત્રણ વર્ષ સુધી કોઈ પણ જાતનો વેરો તેણે પ્રજા પાસેથી લીધેલો નહિ. આ પછી મોગલોની સત્તા નબળી પડતી ગઈ અને મોગલોના સૂબાઓ અને વિરોધીઓ મજબૂત બનતા ગયા.

મોગલોના સમયમાં ભારત દુનિયાની સંપત્તિનો 23

ટકા ભાગ હતો જ્યારે આખું યુરોપ દુનિયાની સંપત્તિનો 27 ટકા ભાગ હતો. ઔરંગઝેબના સમયમાં ફક્ત વેરાની જ આવક રૂ. 10 કરોડ પાઉન્ડની હતી, જ્યારે બ્રિટિશરો ભારત છોડીને તેમના દેશમાં પાછા ફર્યા ત્યારે ભારત દુનિયાની સંપત્તિનો ભાગ ફક્ત ત્રણ ટકાથી થોડોક જ વધારે હતો. સરળ કારણ : ભારતનો વહીવટ ફક્ત બ્રિટનના લાભ માટે જ થતો.

અહીં જે બધી માહિતી આપેલી છે તે શશી થરૂના પુસ્તક ‘An Era of Darkness’માંથી લીધેલી છે. ખરેખર શશી થરૂનાં પુસ્તકોનું વાચન કરવા જેવું છે. આ લેખનો આશય પણ ગુજરાતી વાચકોને શશી થરૂના પુસ્તકોથી વાકેફ કરવાનો પણ છે.

1600માં રાણી ઇલિઝાબેથ Iના રોયલ ચાર્ટરથી રેશમ, મસાલા અને રોજિંદા ઉપયોગની વસ્તુઓના ભારત સાથેના વેપાર માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની (East India Company) સ્થપાયેલી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ વેપારના વધારા માટે ભારતના જાણીતા દરિયાકાંઠાઓનાં શહેરોમાં ફેક્ટરીઓ પણ બાંધેલી. કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસ જેવાં આ શહેરો છે. જાણે કે આ બધાં નામો બદલાઈ ગયાં છે. આ બધાના રક્ષણ માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સૈનિકો પણ રાખતી.

નાદીર શાહની લૂંટ પછી મોગલોના હાથમાંથી સત્તા સરીને તેમના સૂબાઓના હાથમાં ગઈ. તે સમયે બંગાળનો વહીવટ નવાબ સિરાજ - ઉદ્ - દૌલા (Siraj - ud - Daula)ના હાથમાં હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રોબર્ટ ક્લાઈવની સરદારી નીચે પહેલું પ્લાસીનું યુદ્ધ (Plassey) થયું. નવાબના લશ્કરી સૂબા મિર જાફર ફરી જવાના કારણે અને યુદ્ધ માટેનાં સારાં સાધનોના કારણે ક્લાઈવની જીત થઈ. આ જીતતાં ક્લાઈવે મિર જાફરને (Mir Jafar) ગાદીએ બેસાડ્યો. આ પેટે મિર જાફરે ક્લાઈવને રાજ્યની તિજોરીમાંથી 25 લાખ પાઉન્ડ આપ્યા. જોકે ક્લાઈવે આ પૈસા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની તિજોરીમાં જમા કરાવ્યા. ક્લાઈવ બ્રિટન પાછા ગયા. ક્લાઈવ પછીનાએ મિર જાફરને ગાદીએથી ઉતારીને મિર કાસમને ગાદીએ બેસાડ્યો. મિર કાસમે તિજોરીમાંથી આ પેટે પૈસા આપ્યા. જેટલા પૈસા મિર કાસમે આપેલા તેનાથી અઢી ગણા પૈસા મિર જાફરે આપ્યા. આથી ત્રણ વર્ષ પછી મિર કાસમને ગાદીએથી ઉઠાડીને મિર જાફરને

ગાદીએ બેસાડ્યા. બે વર્ષ પછી નજમ - ઉદ્ - દૌલા જોડેથી પૈસા લઈને નજમ - ઉદ્ - દૌલાને ગાદીએ બેસાડ્યા. લાંચ લેવી અને ફોડવા તે તો સામાન્ય વાત હતી. આને કઈ જાતનો સમય કહેવો ?

ઓગસ્ટ 1765માં જુવાન અને નબળા પડેલા મોગલ રાજા શાહઆલમ IIને દબડાવીને બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાના રેવેન્યુના અધિકારીઓની જગ્યાએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રેવેન્યુ અધિકારીઓ ગોઠવવાનો હુકમ કઢાવ્યો. વેપાર કરતી પેઢી હવે પોતાનું લશ્કર રાખતી અને મહેસૂલ ઉઘરાવતી બની ગઈ. ભારત હવે કાયમને માટે બદલાઈ ગયું.

ક્લાઈવની પ્લાસીની લડાઈ પછીનાં સો વર્ષ બાદ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું 2,60,000નું લશ્કર હતું અને બ્રિટિશ સરકારનો અને પાર્લામેન્ટનો મોટો ટેકો હતો. ઘણા બધા પાર્લામેન્ટના સભ્યો પાસે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શેરો હતા. આના કારણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો મોટા ભાગના ભારત ઉપર કાબૂ હતો. સ્વતંત્ર રાજ્યોને જીતી લીધાં હતાં. મોટા ભાગના ગવર્નર જનરલોની નિમણૂક લંડનથી થતી. આ બધા ગવર્નર જનરલોનું કામ દેશનો વેપાર બ્રિટનના લાભ માટે જોવાનો, વેરો ભેગો કરવાનો અને ભારતીય લોકોની બધી જ જાતની જિંદગી ઉપર હુકમ કરવાનો હતો.

1803માં કંપનીએ દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ઘરડા અને ડરી ગયેલા મોગલ રાજા ટૂંટિયુ વાળીને બેઠા હતા. 1847માં લોર્ડ ડેલહાઉસીએ 2,50,000 ચોરસ માઈલના વિસ્તારની ભારતીય રાજાઓની જમીન તેમના રાજ્ય સાથે જોડી દીધી, બ્રિટિશ સરકારે લશ્કરી અને નૌકાસૈન્યને ટેકો આપીને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ઘણી જ મદદ કરી. તદ્દુપરાંત બેંક ઓફ ઇંગ્લેન્ડમાંથી જરૂરી લોનો અપાવી.

Indian Civil Service (ICS)

ક્લાઈવના સમયમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તેમને ફાવે તેમ કરતી અને નવાબના હાથમાં કોઈ ભારે સત્તા ન હતી. નવાબ શોભાના ગાંઠિયા જેવા હતા. જ્યારે વારન હેસ્ટિન્ગ્સ (Warren Hastings) ગવર્નર બનીને આવ્યા ત્યારે તેમણે આ બધો ઢાંગ છોડી દઈને નવાબને ઉથલાવીને બધી જ સત્તા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાં લઈ લીધી. આ બધું સરખી રીતે ચલાવવા માટે યોગ્ય

માણસોની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. 1785માં કોર્નવાલિસે (Cornwallis) ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના માણસોમાંથી ધંધાકીય રીતે વહીવટને જોનારા માણસોની કાયમી ટીમ ઊભી કરી કે જે કંપનીના માટે દેશનો કારભાર ચલાવે. આ કાયમી ટીમની જગ્યાઓ બ્રિટિશરો માટે જ રાખી. દરેક જિલ્લાના ચાર્જમાં આ ટીમના બ્રિટિશરોને મૂક્યા. તેમનું કામ જમીન મહેસૂલ એકઠું કરવાનું હોઈને તેમને ‘ક્લેક્ટર (એકઠું કરનાર)’ તરીકે ઓળખવામાં આવતા. આ ક્લેક્ટરનું કામ મેજિસ્ટ્રેટનું પણ હતું. આ રીતે બ્રિટિશરો સરકાર ચલાવતા.

આ કાયમી ટીમ માટે શરૂઆતમાં બ્રિટનમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મોટા અમલદારો તેમના ઓળખીતા યુવાન માણસોને રજૂ કરતા. 1806 પછી લંડન નજીક આવેલી હેઈલીબરી કોલેજમાં (Haileybury college) આ યુવાનોને કેળવણી આપતા. 1833 પછી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા (Competitive Examination) દાખલ થઈ છતાંય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મોટા માથાઓના નીમેલા માણસો માટે સરળ હતું. 1853 પછી બ્રિટનનો કોઈ પણ ગોરો માણસ આ પરીક્ષાઓનાં પરિણામો ઉપરથી (Indian Civil Service) ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ માટે પસંદગી પામતો. આ નોકરીના પગારો ઘણા ઊંચા હતા અને ભારતમાં રાજકીય સત્તા (Political Power) વાપરી શકાતી જેની બ્રિટનમાં શક્યતા જ ન હતી. આથી ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની માગ ઘણી હતી.

આ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં ભારતને લગતી કોઈ પણ વાત આવતી ન હતી. ભારત તરફની કોઈ પણ પ્રકારની લાગણીની પણ વાત ન હતી. આ પરીક્ષાઓ એવી હતી કે જેથી પરીક્ષકો અંગ્રેજ સદ્ગુણસ્થ શોધી શકે કે જે વિદ્વાન પણ હોય.

1860 પછી ભારતીયોને પણ ICSની પરીક્ષા આપવા દેતા - દુનિયાના અધિકારીઓમાં ICSના અધિકારીઓના પગારો વધારેમાં વધારે હતા. લાંબી રજાઓ અને ઊંચાં પેન્શનો પણ આ અધિકારીઓને મળતાં. ઘણા અધિકારીઓ તેમની આવક પણ વાપરી શકતા ન હતા.

બ્રિટિશ ગોરાં કુટુંબો પેઢીઓની પેઢીઓ ભારતમાં નોકરીએ રહ્યાં છે, પણ ભારત તેમનું વતન છે તે ગણીને રહ્યાં નથી. તેમનાં બાળકોને ભણવા માટે બ્રિટન મોકલતા.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ગોરાઓ દેશીઓથી દૂર રહેતા. તેમનું અને તેમના માણસોનું અગત્યનું કામ લંડનમાં રહેલા કંપનીના ડિરેક્ટરોને વહેલામાં વહેલા અને વધારેમાં વધારે પૈસા મોકલવાનું હતું. આ ગોરાઓની જિંદગી જીવવાની રીત જેના ઉપર રાજ કરતા હતા તેમની જીવવાની રીતથી તદ્દન જુદી હતી. બ્રિટિશરોએ તેમની જાતને રાજ કરનાર જ્ઞાતિના સ્થાપિત કર્યા હતા. આથી તેઓ ભારતીય જોડે જમ્યા પણ નથી અને લગ્ન પણ ભારતીય જોડે કર્યા નથી. તેઓ તેમના બંગલાઓમાં ગોરાઓના વિસ્તારમાં રહેતા જે વિસ્તાર ‘કેન્ટોનમેન્ટ અથવા સિવિલ લેન્સ’ તરીકે ઓળખાતો. અને તેમની ક્લબોમાં ભારતીય પ્રજા માટે પ્રવેશની મનાઈ હતી. ગોરાઓનાં બાળકો ભારતીય બાળકો સાથે ભણવાને બદલે બ્રિટનની પબ્લિક સ્કૂલમાં ભણવા મોકલવામાં આવતાં, અરે ! ગોરાઓનાં કપડાં, પુસ્તકો વગેરે બ્રિટનથી આવતાં. નોકરીનાં વર્ષો પૂરાં થતાં તેમના વતન બ્રિટનમાં નિવૃત્તિનો સમય ગાળતા. ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ એવો આગ્રહ રાખતી કે ICSમાં જોડાયેલા ત્રીસ વર્ષ સુધી કુંવારા રહે. આવા પુરુષોને શોધતી બ્રિટનમાંથી આવતી સ્ત્રીઓ ભારતીય સમાજને ધિક્કારતી. ICSમાં જોડાયેલા અધિકારીઓ 25 વર્ષની નોકરી પછી નિવૃત્ત થઈને બ્રિટનમાં પાછા આવતા. સામાન્ય રીતે એશિયા માઈનોર અથવા ધી એંગ્લો ઇન્ડિયન ક્વાર્ટર તરીકે જાણીતા ભાગમાં નિવૃત્તિ ગાળતા. આ ભાગનાં મકાનો ભવ્ય હતા.

ભારતીય લોકો ICSની પરીક્ષા ન આપે તે માટે અંગ્રેજોએ દરેક પગલે ભારે કુચકો શરૂ કર્યા. આખરે જ્યારે ભારતીય લોકો ICSમાં જોડાયા ત્યારે શરૂઆતમાં તો ગોરા લોકોનો બિલકુલ સહકાર મળેલો નહિ. તે સમયનું ગોરાઓનું વિચારવાનું ફિલ્ડિંગ-હોલ (Fielding-Hall)ના લખવા પ્રમાણે, “ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા, ભારતીય નથી, તે ઇંગ્લિશ છે. તે ઇંગ્લિશ રહે તે આવશ્યક છે અને તે ભારતમાં હોઈને જરૂરી બને છે... ઇંગ્લેન્ડે તેની જાતે ભારતની જવાબદારી સ્વીકારી છે અને આ કારણે તેમાંથી પાછા હટી ન શકે કે જવાબદારી વહેંચી શકે. સરકારે તેની રીતે કામ કરવું જોઈએ અને તે ઇંગ્લિશ રીતે. કોઈ પણ ભારતીય તે કઈ રીતે તે કહી ન શકે.” ફિલ્ડિંગ-હોલ ICSમાં જોડાયેલા.

શરૂઆતમાં ICS થયેલા ભારતીયો માટે ખૂબ જ અઘરું હતું. શરૂઆત ચેટ્ટીએ કરેલી. ચેટ્ટી ઑક્સફર્ડમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયેલા અને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં આગળના નંબરોમાં પાસ થયેલા. તેમની નિમણૂક ભારતના કોઈ જિલ્લામાં કરી, જ્યારે તે ક્લબમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં હાજર રહેલા ગોરા અધિકારીઓએ તેમને ક્લબમાં પેસવા ન દીધા. મોટા ભાગનાં કામો ક્લબમાં થતા હોઈને આ મોટો ફટકો ગણાય. આખરે ગોરાઓની આ જાતની વર્તણૂકથી થાકીને ચેટ્ટીએ પોતાની જાતને બંદૂકની ગોળી મારીને તેમની જિંદગીનો અંત આણ્યો. એવો જ કિસ્સો રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મોટા ભાઈ સત્યેનાથ ટાગોરનો છે. 1886માં ICS થયેલા. તેમને પણ ચેટ્ટીના જેવો જ અનુભવ થયેલો. ભારતીય હોઈને જરાયે અગત્યનું કામ સોંપવામાં ન આવ્યું. તેજસ્વી બહુભાષી, ઊર્મિકાવ્યો લખનાર અને સમાજસુધારક હોવા છતાંય મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય સતારામાં સામાન્ય ન્યાયાધીશ તરીકે નિવૃત્ત થયા.

પગારમાં પણ મોટો ફેર. બ્રિટનના 8000 ઑફિસરો કુલ (પાઉન્ડ) £ 13,930,554 કમાતા જ્યારે 130,000 ભારતીયો કુલ £ 3,284,163 કમાતા. સરકારના દરેક ખાતા ઉપર ગોરા લોકોનો જ કાબૂ રહેતો. આ ગોરાઓ જ્યારે ભારતમાં હોય ત્યારે ભારતના પૈસા, અનુભવ અને ડહાપણ મળતાં. જ્યારે આ ગોરાઓ નિવૃત્ત થાય ત્યારે પૈસા, અનુભવ અને ડહાપણ તેમની સાથે બ્રિટનમાં લઈ જાય. આથી ભારત પૈસા, અનુભવ અને ડહાપણ ખોતું, ગરીબ બનતું ગયું.

ગોરા લોકોનો ફક્ત સિવિલ સર્વિસમાં જ વંશવાદ ન હતો, બધે જ હતો. જેમ-જેમ ગોરાઓની સત્તા વધતી ગઈ તેમ-તેમ ગોરાઓ વધારે નફ્ફટ બનતા ગયા. જ્યારે આ જ ગોરાઓ સત્તાધિષ્ઠિત જગ્યાએ ન હતા ત્યારે ભારતનો ધર્મ, પોશાક અને ખાવાનું અપનાવતા.

બ્રિટનની ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ

બ્રિટનની ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ ભારતના કાચા માલમાંથી પાકો માલ બનાવતા ઉદ્યોગના નાશ ઉપર રચાયેલી હતી. ભારતના કાપડ ઉદ્યોગનો નાશ કરીને ભારતનું ૩ બ્રિટનમાં લઈ જઈને કાપડ બનાવીને ભારત અને દુનિયામાં વેચતા. બંગાળના હાથવણાટના કારીગરો દુનિયાનું પ્રખ્યાત કાપડ જે મલમલ (ફાઈન મઝલિન)

તરીકે ઓળખાય છે તે વણતા અને તેની નિકાસ યુરોપ, ઇજિપ્ત, તૂર્કસ્તાન, જાવા, ચીન, જાપાન વગેરે જગ્યાએ થતી. બંગાળ 1750માં 1 કરોડ અને 60 લાખ તે સમયના રૂપિયાનું કાપડ દર વર્ષે નિકાસ કરતું. તદ્દઉપરાંત 65 લાખ રૂપિયાનું રેશમ પણ બંગાળ નિકાસ કરતું. જ્યાં સુધી બ્રિટિશરો ફક્ત વેપારી હતા ત્યાં સુધી બંગાળ દર વર્ષે વધારે ને વધારે કાપડ અને રેશમ નિકાસ કરતું ગયું. જ્યારે બ્રિટિશરો રાજ ચલાવનાર બન્યા ત્યારથી બંગાળ માટે બધું બદલાઈ ગયું. રાજ ચલાવનાર તરીકે બ્રિટિશરો ફૂર હતા. બ્રિટનમાં નિકાસ થયેલા કાપડની કિંમત પાઉન્ડમાં ચૂકવવાને બદલે બંગાળમાંથી આવતી જમીન મહેસૂલમાંથી ચૂકવાતી, તેમની પાસે સત્તા હોવાથી બીજા દેશોમાં થતી નિકાસ બંધ કરાવી દીધી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એકલી જ ખરીદનાર હોઈને ખૂબ સસ્તા ભાવે કાપડ ખરીદતી.

બ્રિટનમાં જેમ જેમ કાપડ બનાવવાનું વધ્યું, તેમ-તેમ બ્રિટનના વેપારીઓને ભારતથી આવતું કાપડ તેની નજરમાં આવતું થયું. ભારતથી આવતું કાપડ સસ્તું હોઈને બ્રિટનના વેપારીઓ તેમની સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેમ ન હતા આથી બ્રિટનના વેપારીઓને બંગાળમાં કાપડ બનાવતું જ બંધ કરાવવું હતું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સૈનિકોએ જ્યાં આ કાપડ બનતું હતું ત્યાં જઈને કાપડ બનાવવાની લૂમોનો કચ્ચરઘાણ કરી નાખ્યો અને કાપડ વણનારના અંગૂઠા કચરી કાઢ્યા જેથી ફરીથી કાપડ વણી ન શકે. આ નજરે જોનારા સાક્ષીઓ હતા.

આ સિવાય તેમની પાસે સત્તા હતી આનો ઉપયોગ કરીને બ્રિટનમાં આવતા કાપડ ઉપર 70થી 80 ટકા વેરો લેવાનું નક્કી કર્યું. આની સામે ગુલામ ભારત શું કરી શકે ? દુનિયાનો 25 ટકા કાપડનો વેપાર ભારતમાંથી થતો. આનો સંપૂર્ણ નાશ બ્રિટિશરોએ કર્યો, આની અસર ખૂબ જ ભારે થઈ, બંગાળના ઢાકામાં મલમલ ભરપટે તૈયાર થતું ત્યારે ઢાકાની વસ્તી લાખોમાં હતી જે 1820માં ઘટીને 50,000 થયેલી.

1830માં બ્રિટન ભારતમાં 6 કરોડ યાર્ડ કાપડ નિકાસ કરતું જ્યારે 1858માં 96 કરોડ અને 80 લાખ યાર્ડ કાપડ ભારતમાં નિકાસ કરતું. ભારતના કાપડના ધંધાનો બ્રિટિશરોએ સત્તાથી નાશ કર્યો. આની અસર ભારે થઈ. આ કારીગરો ક્યાં જાય ? લગભગ મોટો ભાગ

ગામડાંઓમાં પાછો ગયો અને ખેતીવાડીમાં જોડાયો, વધારે પડતા માણસો ખેતીવાડીમાં જોડાતાં, ગામડાંઓમાં ખેતમજૂરોના પગારો ઘટ્યા. ગામડાંઓની ગરીબાઈ બ્રિટિશરોની રમતના કારણે ઊભી થઈ.

આ બધું જોતા બન્ડિકમ ચંદ્ર ચેટરજીએ અંગ્રેજો માટે લખેલું કે, “જે દ્રવ્યલોભ ઉપર કાબૂ ન રાખી શકે” અને જેમની ભાષાના મહત્વના શબ્દોમાં “સદાચાર શબ્દ અદૃશ્ય થયો છે.”

કાયદાની બ્રિટિશ રાજ્યની પદ્ધતિ

ગોરાઓએ પોતાના દેશના કાયદાઓ પોતે જીતેલા પ્રદેશોના માણસો ઉપર કોઈ પણ જાતની સલાહમસલાત વગર ઠોકી બેસાડેલા. સામાન્ય રીતે આ કાયદાઓ ગોરાઓ, ચુનંદા લોકો અને પુરુષોની તરફેણમાં હતા. જાતિ પ્રમાણે ભેદભાવ રાખવો તે કાયદેસર ગણાતું. ઘણી ક્લબો ગોરાઓ માટે જ હતી. ઘણી હોટેલોમાં, ‘Indians and dogs are not allowed (ભારતીય અને કૂતરાઓએ દાખલ ન થવું).’

બ્રિટિશ ભારતમાં ન્યાય આરોપીની ચામડીના રંગ ઉપર વધારે પડતો રાખતો. ગોરાએ ભારતીય નાગરિકના વિરુદ્ધ કંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો ઓછામાં ઓછી સજા થતી. કોઈ ગોરાએ તેમના ત્યાં કામ કરતા ભારતીય નોકરને બંદૂકની ગોળીથી મારી નાખ્યો હોય તો તે ગોરાને છ મહિનાની જેલની સજા અને સો રૂપિયા દંડ થાય. ભારતીયે ગોરી સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કર્યો છે તેમ સાબિત થાય તો તે ભારતીયને વીસ વર્ષની સખત જેલની સજા થાય. ગોરાના હાથે કોઈ ભારતીયનું મૃત્યુ થાય તો તે અકસ્માત જ હોય જ્યારે ભારતીયના હાથે કોઈ ગોરાનું મૃત્યુ થાય તો તે મોતની સજાને પાત્ર ગુનો ગણાય.

ગોરા ન્યાયાધીશોએ ભારતીયે અને યુરોપીયને કરેલા એકસરખા ગુના માટે ભાગ્યે જ એક સરખી સજા કરી હોય. એવું મનાય છે કે કલકત્તામાં એકસરખા ગુના માટે ભારતીયને યુરોપિયન કરતાં દસ ગણી સજા થાય. બ્રિટિશરોના કાયદાઓનો આશય ભારત ઉપર બ્રિટિશ લોકો કાયમના માટે રાજ કરે તેવો હોઈને તે પ્રમાણેના કાયદાઓ તેમને બનાવેલા. સાથે સાથે મોટા ભાગના સામ્રાજ્યવાદીઓનો આશય ભારતમાં તેમની કારકિર્દી સારી રહે અને પૈસા કમાવાય તેવો હતો. બ્રિટિશ રાજનીતિની ટીકા દબાવવા માટે 1870માં રાજદ્રોહનો

કાયદો પસાર કરેલો. ઇન્ડિયન પીનલ કોડના વિભાગ 124Aની નીચે કોઈ પણ વ્યક્તિ શબ્દો, નિશાનીઓ કે દેખી શકાય તેવા ચિત્રથી સરકારની વિરુદ્ધ અસંતોષ દર્શાવે તો રાજદ્રોહનો ગુનાનો આરોપ મૂકી શકાય અને જિંદગીભર સખત જેલની સજાના પાત્ર બને છે.

દુકાળો (Famines)

પશ્ચિમના દેશોની પ્રગતિ અને જીવન જીવવાની રીત નજરે ચઢે તેવી છે. આથી બ્રિટિશ લોકોના રાજમાં દુકાળ પડે અને માણસો, પશુઓ ભૂખમરાથી મૃત્યુ પામે તે જલદીથી માનવામાં આવે તેમ નથી. છતાંયે એ હકીકત છે કે બ્રિટિશરોના વહીવટ દરમિયાન આપણે ત્રણ કરોડથી સાડા ત્રણ કરોડ માનવીઓ ભૂખમરાથી ખોયા તે હકીકત છે. આવું બનવાનું કારણ બ્રિટિશરોની તદ્દન બે કાળજી અને આ બેકાળજીનું ખરું કારણ : આપણી તેમને જરાયે પડી ન હતી. આપણને એમનાથી ઘણા હલકા ગણતા હતા.

જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવતું ત્યારે દુકાળમાં વચ્ચે પડીને માણસો અને પ્રાણીઓને બચાવવા ન જવાનાં નીચેનાં કારણો આપતાં :

(1) માર્કેટમાં (અનાજના ભાવ) જે કંઈ બનતું હોય તેમાં વચ્ચે ન પડવું.

(2) માલ્થુસિઅનના (Malthusian) નિયમ પ્રમાણે કુદરત વધારે પડતી વસ્તીનો નાશ કરીને વસ્તીને યોગ્ય સપાટીએ રાખે છે.

(3) આર્થિક દૂરદર્શિતા. જે પૈસા બજેટમાં ન હોય તે ન જ વપરાય. 1943ના બંગાળના દુકાળમાં 40 લાખ બંગાળીઓનું ભૂખમરાથી નિધન થયેલું. તે સમયે બ્રિટનના વડા પ્રધાન વિન્સ્ટન ચર્ચિલે જાણી જોઈને ભારતના ભૂખમરાવાળા ભાગને અનાજ આપવાને બદલે બ્રિટિશ લશ્કરને અને યુરોપના ગ્રીસના ભંડારોમાં મોકલી આપેલું. જ્યારે એ નફ્ફટને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેનો જવાબ, “અદ્ભુત બંગાળીનો ભૂખમરો મજબૂત ગ્રીક કરતાં ઓછો ગંભીર છે. દુકાળ એમની ભૂલોના કારણે છે. સસલાની જેમ સંતાનો પેદા કરે છે.” જ્યારે માનવ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા ઓફિસરે વિન્સ્ટન ચર્ચિલને તેમના નિર્ણયના કારણે જે મોટી કરુણતા ઊભી થઈ તે વિશે પૂછ્યું ત્યારે એ બદમાશનો જવાબ, “હજુ ગાંધી કેમ મર્યો નથી ?”

બ્રિટિશ રાજ દરમિયાનના દુકાળોની યાદી દુઃખી કરે તેવી છે : બંગાળનો મોટો દુકાળ (1770), મદ્રાસ (1782-83), દિલ્હી અને દિલ્હીની આસપાસનો ભાગનો ચાલીસા (Chalisa) દુકાળ (1783-84), હૈદરાબાદની આસપાસનો દોજી બારા દુકાળ (Doji Bare) (1791-92), આગ્રા દુકાળ (1837-38), ઓરિસ્સા દુકાળ (1866), બિહાર દુકાળ (1873-74), દક્ષિણ ભારતીય દુકાળ (1876-77), ભારત દેશનો દુકાળ (1896-1900), મુંબઈ દુકાળ (1905-06) અને બંગાળનો દુકાળ (1943-44)

ભારતીય રેલવે (Indian Railway)

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તેમને ઉપયોગી થાય એટલા માટે રેલવેનો વિચાર કરેલો. 1843માં ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ હાર્ડિંગે (Lord Hardinge) રેલવે બાંધવા માટે દલીલ કરી. દસ વર્ષ પછી તેમના પછીના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ડેલહાઉસે બ્રિટનમાં બનેલા રેલવે એન્જિનો, રેલવે પાટાઓ અને ડબ્બાઓનું ભારત મોકલ્યું માર્કેટ બને. ભારતના ખેતીવાડીના પાકોની હેરફેર કરવામાં રેલવેની જરૂરિયાત જોઈ. મજૂરો, લશ્કર વગેરેની હેરફેર સરળતાથી થઈ શકે તે માટે રેલવે બાંધવાનું નક્કી કર્યું. આ બધા માટે પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? તે સમયે વ્યાજના દરો 2 ટકાથી વધારે નહિ હોય, પણ સરકારે 5 ટકા વ્યાજ આપવાનું નક્કી કર્યું. આટલું બધું વ્યાજ કોણ આપે ? ભારતની પ્રજા. બ્રિટિશરોને વ્યાજ અને શેરોના કારણે કંપનીઓને બાંધવા માટે ભરપેટ પૈસા મળતા હોઈને જરાયે કરકસરની જરૂરિયાત ન રહી. 1850થી 1860 સુધી એક માઈલ રેલવે લાઈન બાંધવાનું ખર્ચ (પાઉન્ડ) £ 18,000 થતું જ્યારે અમેરિકામાં ફક્ત પાઉન્ડ £ 2000 થતું. આ બધો નફો બ્રિટિશરો તેમના વતન લઈ ગયા.

કોલસો, લોખંડ, રૂ વગેરેને બંદરે લઈ જઈ વહાણો દ્વારા બ્રિટન લઈ જવાનો ખ્યાલ હતો. આ બધાને બંદરે લઈ જવા રેલવે બાંધી હતી. બ્રિટનમાં આ બધાને ફેક્ટરીઓમાં લઈ જઈ અવનવું બનાવીને દેશ-પરદેશમાં વેચવાનો ખ્યાલ હતો. આ બધાનાં કારણે રેલવેમાં લઈ જવાની કિંમત વધારે રાખતા નહિ. માણસોની અવરજવર પણ રેલવેથી થઈ શકે. આ માટે એમણે ત્રીજા વર્ગના (III Class)ના ડબ્બાઓ રાખેલા જેમાં લાકડાની બેન્ચો રાખેલી. આનો ઉપયોગ ખૂબ જ થતો હોઈને રેલવેને નફો રહેતો. પહેલી રેલવેની લાઈન 1853માં શરૂ થઈ.

આમાં પણ ગોરાઓ અને ભારતીય વચ્ચે ભેદ પાડેલો. શરૂઆતમાં ગોરાઓ માટે જુદા ડબ્બા રાખેલા, પણ આર્થિક રીતે ખૂબ જ મોંઘું પડતું હોઈને ગોરાઓના જુદા ડબ્બા કાઢી નાખ્યા. શરૂઆતમાં કોઈ પણ ભારતીયને રેલવેની નોકરીમાં ન રાખતા. રેલવે બોર્ડના ડિરેક્ટરથી માંડીને ટિકિટ વેચનાર કારકુન સુધીની બધી નોકરીઓ ગોરાઓ માટે હતી અને તેમના પગારો યુરોપિયનોના ધોરણે આપવા પડતા. જ્યારે ફક્ત ગોરાઓની નીતિમાં સુધારો થયો ત્યારે ગોરાઓના બદલે ‘ગોરાઓ જેવા’ શોધવા માંડ્યા. ‘ગોરાઓ જેવા’ કેટલા મળે ? મા કે બાપ ગોરો હોય ત્યારે બને. આથી આને બદલે શીખો અને પારસીઓને રેલવેની નોકરીમાં રાખવા માંડ્યા. આખરે આર્થિક કારણોસર 1870થી ના છૂટકે ભારતીયોને રેલવેમાં નોકરીએ રાખવા માંડ્યા. બ્રિટનમાં ગુણવત્તા પ્રમાણે નોકરીમાં ઉપરના પદે ચઢાવવામાં આવતા. જેમ કે નાના રેલવે સ્ટેશનના સ્ટેશનમાસ્તરને મોટા રેલવે સ્ટેશનના સ્ટેશનમાસ્તર બનાવતા. જ્યારે ભારતમાં એમ કરવામાં આવે તો ગોરાઓ માટેની જગ્યા ભારતીયોને આપવી પડે. આથી નોકરીમાં ઉપલા પદે જવા માટે ભારતીયોને ભારે તકલીફ પડતી.

1872માં ભારતની રેલવે માટે ધી રૉયલ ઇન્ડિયન એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ, લંડનની નજીક કૂપર હિલમાં (Copper's Hill) શરૂ કરી. આ કૉલેજમાં પણ ઓછામાં ઓછા ભારતીય હોય તે તેમને ગમતું. 1886માં રેલવેના (Public works Department) પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટમાં 1015 એન્જિનિયરોમાં ફક્ત 86 જ ભારતીયો હતા !! 1862માં ટ્રેનોને દુરસ્ત માટે બંગાળમાં જમાલપુર અને રાજસ્થાનમાં અજમેરમાં રેલવેએ વર્ફશોપ સ્થાપેલી. તેમાં જે ભારતીયો કામ કરતા. તેમણે 1878માં રેલવેનું એન્જિન બનાવ્યું જે સારું અને સસ્તું હતું. બ્રિટનના ધંધાઓને તકલીફ ન પડે તે માટે 1912માં પાર્લામેન્ટમાં કાયદો પાસ કરેલો કે જેથી ભારતની વર્ફશોપ રેલવેનાં એન્જિનો ન બનાવે. ભારતે બ્રિટનમાં બનાવેલા રેલવેનાં એન્જિનોના દસ ટકા ભાગ 14,400 બ્રિટનમાંથી ખરીદેલા અને બાકીનાં 3000 કેનેડા, યુ. એસ. એ. અને જર્મનીથી ખરીદેલાં.

જ્યાં જરૂરિયાત હોય તે જગ્યાએ બ્રિટિશરોએ નવી રેલવે લાઈન નાખી નથી. તદ્દઉપરાંત પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં

ભારતીય રેલવેના પાટાઓ કાઢીને બ્રિટનના મિત્રરાજ્યોમાં લડાઈ જીતવા માટે મોકલી આપેલા.

કૂરતા

બ્રિટિશરો વિનયી, વિવેકી ખરા પણ ધારે ત્યારે તેમના નિયમોને માનવતાના ભોગે વળગ્યા રહે. કોઈ કોઈ વખત જે રીતે બ્રિટિશરો વર્ત્યા છે તે સમયના તેમના વર્તન માટે કૂર શબ્દ પણ પ્રમાણમાં ખૂબ જ નાનો લાગે. 1806માં કંપનીએ સિપાઈઓનો પહેરવેશ બદલ્યો. આ પહેરવેશ હિન્દુઓ અને મુસલમાન સિપાઈઓને અપમાનકારક લાગ્યો. આના કારણે સિપાઈઓએ બંડ પોકાર્યું. બ્રિટિશરોએ આ બંડને નિર્દય ઘાતકીપણે દાબી દીધું. 300 બંડખોરોને એક સાથે બાંધીને દીવાલની સામે ઊભા રાખીને ત્રીસ મીટર દૂરથી બંદૂકની ગોળીથી વીંધી નાખ્યા. આ સિપાઈઓને તેમની બાજુ રજૂ કરવાની તક પણ ન આપી અને જે બાકી રહ્યા તેમના ઉપર મિલિટરી કોર્ટમાં કેસ કરીને (કોર્ટ માર્શલ) કોર્ટના ચુકાદા પ્રમાણે તોપના મોઢે છ બંડખોરોને વારાફરતી બાંધીને ફૂંકી માર્યા, બીજા પાંચ જણને ફાયરિંગ સ્કવોર્ડે ગોળીઓથી વીંધી નાખ્યા, આઠ જણને ફાંસી દીધી અને પાંચ જણને કાળા પાણીની સજા કરી.

1857ના બળવા વખતે પણ સખતમાં સખત કૂરતા વાપરેલી. હજારો બળવાખોરોને તોપના મોઢે બાંધીને તોપ ફોડતા જેથી તેમના નાનામાં નાના ટુકડાઓ થાય. જાહેરમાં વધસ્થંભ ઉપર ઘણાને ફાંસી દીધેલી. સ્ત્રીઓ અને બાળકોની કતલ કરેલી. લાખેક માણસોએ જીવ ખોયેલા. અલ્હાબાદ અને કાનપુરના જનરલ જેઈમ્સ જ્યાર્જ સ્મિથ નીલ (General James George Smith Neill) અને ઝંસીના સર હુજ રોઝ (Sir Hugh Rose) લોહી તરસ્યા હતા. સર હુજ રોઝે 5000 નિર્દોષ સ્ત્રીઓ અને બાળકોની કતલ કરાવેલી.

જ્યારે દિલ્હી ફરીથી બ્રિટિશરોએ લીધું, ત્યારે બ્રિટિશરોમાં દયા વગરની કૂરતા હતી. ‘દરેકને ગોળીથી મારી નાખવાનો ઓર્ડર’ આપવામાં આવેલો. મસ્જિદમાં આશરા માટે ગયેલા લોકોને બહાર ખેંચી લાવીને બંદૂકની ગોળીથી વીંધી નાખેલા, મોગલ રાજા બહાદુરશાહ શાંતિપૂર્વક તેમના કુટુંબ સાથે બ્રિટિશ લશ્કરને શરણે થયા. રાજા બહાદુરશાહના સોળ પુત્રોમાંથી ઘણાના ઉપર કાયદા મુજબ કામ ચલાવીને ફાંસીએ લટકાવી દીધા.

બાકીનાનું ઝવેરાત કઢાવીને, હાથ કાપીને ગોળીઓથી વીંધી નાખ્યા. આખા કુટુંબનો નાશ કર્યો.

આ જ પદ્ધતિ વીસમી સદીમાં પણ ચાલુ રાખેલી. કોંગ્રેસે શરૂ કરેલી ‘ભારત છોડો (Quit India)’ની ચળવળ બંધ કરાવવા પાશવી જોર વાપરેલું. સત્યાગ્રહી બહેનો ઉપર પોલીસોએ બળાત્કાર કરેલા જેથી બહેનો ડરી જાય. સત્યાગ્રહીઓને જેલમાં પૂરેલા. અને આ કેદીઓને બરફની પાટ ઉપર નગ્ન સુવડાવતા અને જ્યારે બેભાન થાય ત્યારે છોડતા. મારા ઘણા સંબંધીઓએ જેલોમાં માર ખાધો છે.

આથી વધારે બ્રિટિશરોની કૂરતા જાણવી હોય તો જલિઆનવાલા (Jallianwala bagh) બાગમાં બનેલું તે જોઈએ. વિશ્વયુદ્ધ Iમાં ભારતે માણસે અને પૈસાનો બહુ મોટો ભોગ આપેલો. આથી ભારતીયોએ માની લીધેલું કે ભારત સ્વરાજની શરૂઆત કરે તે માટેના પગલાંની શરૂઆત બ્રિટિશ સરકાર કરશે. આના બદલે સજા કરતો રોલેટનો કાયદો ભારતની પ્રજાને આપ્યો. પંજાબમાં આનો વિરોધ દર્શાવવા માર્ચ 30 અને એપ્રિલ 6ના રોજ હડતાલ પાડવામાં આવેલી. અને આ શાંતિપૂર્વક, ગાંધીજીના નિયમ પ્રમાણે બનેલું. આ સભાઓમાં ભાષણ કરનાર ડૉ. સૈફુદ્દિન કિચલુ (Saifuddin kitchlew) અને ડૉ. સત્યપાલ (Satyapal)ની એપ્રિલ 9ના રોજ બ્રિટિશ સરકારે ધરપકડ કરી. ધરપકડના સમાચાર સાંભળીને અમૃતસરની પ્રજા આની સામે વિરોધ દર્શાવવા પોલીસ સ્ટેશને પહોંચી. અહીંયાં મોટું ટોળું ભેગું થયું અને પોલીસો ઉપર પથ્થરો ફેંક્યા અને પોલીસોએ ગોળીબાર કર્યા અને તેમાં દસ જણ માર્યા ગયા. આથી ટોળું વધારે વીર્યુ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વસ્તુઓને નુકસાન કર્યું અને આમાં પાંચ ગોરાઓ પણ માર્યા ગયા. આને શાંત પાડવા બ્રિટિશ સરકારે એપ્રિલ 11ના રોજ 600 સૈનિકો અમૃતસર મોકલી આપ્યા અને બીજા દિવસે તેમના નાયક રિગિનાલ્ડ ડાયર (Reginald Dyer) એ આવીને અને કબજો સંભાળી લીધો. ઘણા બધા નિયમો જાહેર કરી દીધા. બધું શાંત હોવા છતાંય તેમણે ઘણાને જેલ ભેગા કરી દીધા અને ત્રણ જણથી વધારે જણના ભેગા થવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો.

આજુબાજુના વિસ્તારોમાં અમૃતસરમાં શું બની રહ્યું છે તેની ખબર નથી. આથી બૈસાખિના (Baisakhi)

તહેવારના નિમિત્તે જલિઆનૂવાલા બાગમાં આ તહેવાર ઊજવવા દસ હજારથી પંદર હજાર માણસો ભેગા થાય છે. આ બાગને ચારે બાજુએ દીવાલો છે અને અંદરથી બહાર જવા અને બહારથી અંદર આવવા પાંચ સાંકડા દરવાજાઓ છે. જેવી ડાયરને આ ટોળાની ખબર પડી તેવો જ ત્યાંથી મશીનગન સાથે સૈનિકોને લઈને જલિઆનૂવાલા બાગે આવી પહોંચ્યા અને એક દરવાજા આગળ તેમની લશ્કરી ગાડી ઊભી રાખી. કોઈ પણ જાતની તપાસ કર્યા વગર અને કોઈ પણ જાતની જલિઆનૂવાલા બાગ ખાલી કરવાની ચેતવણી આપ્યા વગર તેમના સૈનિકોને ગોળીબાર કરવાનો હુકમ કર્યો. શાંત અને અહિંસક ટોળું હતું. એવા સાંકડા દરવાજામાંથી બધા કઈ રીતે બહાર જઈ શકે ? ચીસો પાડતા ટોળા ઉપર ડાયરે ગોળીબાર કરવાનો હુકમ કર્યો. દારૂખાનું પતે ત્યાં સુધી સૈનિકોએ 150 યાર્ડ દૂરથી લાઇટ મશીન ગનથી ગોળીઓ છોડે રાખી. તેમણે 1650 ગોળી છોડી અને આના કારણે 379 માણસો માર્યા ગયા અને 1137 માણસો ઘવાયા. જ્યારે આ પૂરું થયું ત્યારે લોહીના ખાબોચિયામાં મરેલા અને ઘવાયેલા ઘણા માણસો પડ્યા હતા. આ ફક્ત દસ જ મિનિટ ગોળીબાર ચાલેલો. ડાયરે સૈનિકોને ઘવાયેલાઓને કોઈ પણ જાતની મદદ કરવાની મના કરેલી; આટલું જ નહિ પણ અમૃતસરમાં ચોવીસ કલાક માણસોને ઘર બહાર નીકળવાની મના કરેલી જેથી સગાંસંબંધીઓ કે મિત્રો ઘવાયેલાઓને પાણી પણ ન આપે.

આ સમાચાર છ મહિના સુધી બહાર આવવા ન દીધા. જ્યારે આ સમાચાર બહાર આવ્યા ત્યારે ઘણા બધા ઊંચા-નીચા થયેલા. આના માટે હન્ટર કમિશનની (Hunter Commission) નિમણૂક કરવામાં આવી. જેના રિપોર્ટના કારણે ડાયરને નોકરીમાંથી છૂટા કરવામાં આવ્યા. અને હાઉસ ઓફ કૉમન્સે ઠપકો આપ્યો, જ્યારે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સ (Lords) ડાયરને નિર્દોષ ઠેરવ્યા અને પેન્શન સાથે નિવૃત્ત થવા દીધા. ડાયરે હન્ટર કમિશનને જે કહ્યું તેમાં તેમને આવું કરવા માટે જરાયે અફસોસ થતો હોય તેવું ન લાગ્યું. ઉપરથી બહાદુરીનું કામ કર્યું હોય તેવું લાગ્યું. ભારતમાં રહેનારા બ્રિટિશરોને પણ ડાયરે કરેલું કામ બહાદુરીનું લાગ્યું તે અફસોસની વાત છે. ડાયરને માન આપવા માટે તેમણે (પાઉન્ડ)

£ 26,317 ભેગા કર્યા અને ઝવેરાતથી જડેલી તલવાર અને આ પૈસા ડાયરને આપીને જાહેરમાં સન્માન કર્યું !!

ક્લાઈવથી શરૂ કરીને માઉન્ટબેટનના (Mount batten) અંત સુધીનો ભાગ જોઈએ તો પ્રજા અને રાજા વચ્ચેના સંબંધો કેવા હતા ? રાજા પ્રજાનો ભાગ હતો ? રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ માલિક અને ગુલામ જેવો હતો. બ્રિટિશ લોકો તેમની જાતને ભારતીય કરતાં ઘણા ઊંચા ગણતા હતા. જરાયે નજીકનો સંબંધ ન હતો. રાજા તેમની જાતને પ્રજાનો ભાગ ગણતા જ ન હતા.

પ્રજા સુખી થાય તે માટેની યોજનાઓ ખરી ? જરાયે નહિ. ઉપરથી પ્રજાની પાસેથી વધારેમાં વધારે વેરો લઈને બ્રિટન ભેગો કરતા. તેમણે શિક્ષણની જરાયે ચિંતા કરી નથી. દુકાળ ન પડે તેનો પણ વિચાર કર્યો નથી.

બે વસ્તુઓ અણધારી રીતે ભારતને ઉપયોગી થઈ છે : રેલવે અને અંગ્રેજી ભાષા. આ બંનેની શરૂઆત અંગ્રેજોએ તેમના સ્વાર્થ માટે કરેલી.

દુકાળ, કાયદાઓમાં મોટો ભેદ અને કૂરતા : આ ત્રણેના દાખલાઓ ઉપરથી ભારત ઉપર અંગ્રેજોનું રાજ જુલમી રાજ હતું. શા માટે આશ્ચર્ય થાય ? અરે તેમના જ ગૃહ પ્રધાન (Home Minister) સર વિલિયમ હિક્સે (Sir William Hicks) 1928માં જણાવ્યું કે, ‘આપણે ભારત બ્રિટનના માલના નિકાસ માટે જીત્યું. આપણે ભારત તલવારથી જીત્યું અને આપણે તલવારથી ભારતને પકડી રાખીએ છીએ. હું એવો દંભી નથી કે કહું અમે ભારતીયો માટે ભારત પકડી રાખીએ છીએ. અમે એક હાથમાં ગજ (Yardstick) અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈને ગયા, અને પાછળથી તેમને લાચાર સ્થિતિમાં પકડી રાખીએ છીએ દરમિયાન તેમના ગળામાં ડૂયો ખોસીએ છીએ.’

આ લેખ નીચેના પુસ્તકના આધારે લખાયો છે.

Tharoor, Shashi, An Era of Darkness, The British Empire in India; Aleph Book Company, New Delhi, 2016.

વિકલભાઈ અં. પટેલ

સ્વરાજ, નરસિંહજી મંદિર પાસે, ઉવારસદ રોડ
મુ. પો. શેરથા, તા. જિ. ગાંધીનગર, 382323
મો. 9428019042